

निरंजन माहूर यवतमाळ जिल्ह्यातील एक दुर्लक्षित पर्यटन तीर्थक्षेत्र

प्रा. एन. व्ही. नरुले

भूगोल विभाग प्रमुख

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र (India)

Mail Id – narulenilkantha3@gmail.com संपर्क क्र. ९९२३९०९२९६

सारांश —

यवतमाळ जिल्हा कृषीप्रधान म्हणून ओळखला जातो. हा जिल्हा कापूस शेतीसाठी महाराष्ट्रात प्रसिध्द आहे. संपूर्ण जिल्ह्यात पारंपारिक तसेच आधुनिक पध्दतीने शेती केली जाते. गहू, ज्वारी, कापूस, सोयाबीन, तुरी, शेंगदाने, कांदे, भाजीपाला, ई. प्रकारचे पिके घेतली जाते. शेती बरोबर शेतीवर आधारीत विविध प्रकारची कारखानदारी कमी प्रमाणात विकसित झाली आहे. याच बरोबर पर्यटन क्षेत्रात चांगल्या व नविन स्थळांचा विकास होत आहे. त्यात निरंजन माहूर पर्यटन क्षेत्र म्हणून विकसित होण्याच्या दृष्टीने हा विषय घेतला आहे.

या शोधनिबंधात निरंजन माहूर यवतमाळ जिल्ह्यातील एक दुर्लक्षित पर्यटन तीर्थक्षेत्र म्हणून विकासाच्या समस्या व उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सदरच्या शोधनिबंधासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी दत्तापूर ग्रामपंचायत, तलाठी कार्यालय, निरंजन माहूर मंदिर देवस्थान संस्था दत्तापूर, यांचे निरीक्षण करून संकलित करण्यात आली आहे. तसेच या परिसरातील श्री. चिंतामणी मंदिर देवस्थान संस्था कळंब, श्री. हनुमंत मंदिर रिठ (पाडी) कोठा, श्री. खटेश्वर महाराज संस्था खटेश्वर, पर्यटन तीर्थक्षेत्रांची सुध्दा माहिती संकलीत केली आहे. आधुनिक युगात मानवी मनाला संस्कार करणाऱ्या विचारांची गरज आहे, ही गरज पूर्ण होवू शकते. महाराष्ट्रातील थोर संतानी सांगितलेल्या मार्गाचा अवलंब केला तरच त्यासाठी त्यांनी लिहलेले अभंग, ओव्या, भजन, किर्तन, प्रवचन, ग्रंथवाचन, पारायण व भगवंताचे नामस्मरण केल्याने सामान्य माणसांच्या मनात भक्तीभाव निर्माण होण्यास मदत होते. बीजसंज्ञा — तीर्थक्षेत्र, नामस्मरण, पर्यटन, पर्यटन विकास

प्रस्तावना —

पर्यटन व्यवसाय हा एक जागतिक स्तरावरील महत्वाचा आर्थिक व्यवसाय म्हणून उदयास आला आहे. पर्यटन व्यवसायाद्वारे आज मोठया प्रमाणावर परकिय चलन उपलब्ध होत आहे. तसेच मोठया प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होत आहे. भारतात पर्यटन व्यवसायाच्या विकासाची मोठी संभाव्यता आहे, परंतु आजही भारतातील अनेक पर्यटन क्षेत्रे विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर आहे.

महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील अनेक पर्यटन क्षेत्रे पर्यटन व्यवसायाच्या विकासाच्या दृष्टिने उत्तम संभाव्यता असलेले आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनेक प्रकारची पर्यटन क्षेत्रे आहेत. परंतु ही अजूनही दुर्लक्षित आहेत. अशाच दुर्लक्षित पर्यटन स्थळांपैकी एक म्हणजे कळंब तालुक्यातील निरंजन माहूर होय.

निरंजन माहूर एक प्राचीन, धार्मिक इतिहास लाभलेले गाव असून कळंब ते जोडमोहा या आंतर तालुका मार्गावर कळंब पासून ६ किमी. तर यवतमाळ पासून ३० किमी. अंतरावर आहे. महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या दत्तपंथी तीर्थक्षेत्रांपैकी निरंजन माहूर हे एक प्राचीन धर्मक्षेत्र आहे म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात तसेच तेलंगणा व छत्तिसगड राज्यातील सिमावर्ती प्रदेशात ओळख आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे निरंजन माहूर या दुर्लक्षित परंतु महत्वाच्या पर्यटन स्थळांचा अभ्यास करणे तसेच निरंजन माहूर परिसरातील अन्य पर्यटन तीर्थक्षेत्रांचा अभ्यास करणे हा प्रमुख उद्देश आहे.

उद्दिष्टे —

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंब तालुक्यातील निरंजन माहूर व परिसरातील पर्यटन स्थळांचा अभ्यास खालील उद्दिष्टांना अनुसरून केलेला आहे.

- १) दत्तपूर गावातील निरंजन माहूर या दुर्लक्षित पर्यटन स्थळाचा अभ्यास करणे.
- २) दत्तपूर गावातील निरंजन माहूर येथील संभाव्य पर्यटन विकासाचा अभ्यास करणे.
- ३) दत्तपूर गावातील निरंजन माहूर व परिसरातील पर्यटन स्थळांच्या समस्यांचा शोध घेणे.
- ४) दत्तपूर गावातील निरंजन माहूर व परिसरातील पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी उपाय सुचविणे.

अभ्यासक्षेत्र:-

यवतमाळ जिल्हयातील कळंब तालुक्यातील दत्तपूर/निरंजन माहूर हे एक धार्मिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेले गाव आहे. निरंजन माहूर हे यवतमाळ-कळंब-जोडमोहा मार्गावरील कळंब पासून ६ किमी. अंतरावर तसेच यवतमाळ-जोडमोहा या ठिकाणापासून ३२ किमी. अंतरावर आहे. दत्तपूर/निरंजन माहूरचे एकूण क्षेत्रफळ १२८४.६२ चौमी. असून $20^{\circ} 20' 23''$ उत्तर अक्षवृत्त व $76^{\circ} 19' 22''$ पूर्व रेखावृत्तावर आहे. निरंजन माहूरच्या उत्तरेला कळंब हे तालुक्याचे गाव असून दक्षिणेला जोडमोहा हे गाव व घाटजी तालुका आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार दत्तपूर/निरंजन माहूरची एकूण लोकसंख्या ५०६ इतकी होती, सध्या ती ७५९ च्या जवळपास आहे. निरंजन माहूर हे कळंब तालुक्यातील धार्मिक तिर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिध्द आहे.

माहिती स्रोत:-

प्रस्तुत शोधनिबंध प्राथमिक आणि द्वितीयक स्वरूपाच्या माहितीवर आधारलेला आहे. गावातील लोकांशी प्रत्यक्षात भेट घेवून काही माहिती प्राप्त झाली आहे. शिवाय ग्रामपंचायत दत्तपूर/निरंजन माहूर, यवतमाळ गॅझेटियर, स्थानिक पातळीवरील प्रकाशित छोट्या पुस्तिका तसेच वर्तमान पत्रातून प्रकाशित माहितीचा आधार घेतला आहे.

विषयविवेचन:-

यवतमाळ जिल्हयात कळंब तालुक्याच्या उत्तर मध्य भागात काही गावे धार्मिक दृष्ट्या महत्वाचे आहे. त्यात श्री. चिंतामणी मंदिर देवस्थान संस्था, कळंब, श्री. निरंजन माहूर संस्था, दत्तापूर, श्री. हनुमंत मंदिर रिठ (पाडी) कोठा, श्री. खटेश्वर महाराज संस्था, खटेश्वर यांचा समावेश होतो. श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब पासून अवघ्या ५ कि. मी. अंतरावर दत्तापूर या गावी असलेले श्री क्षेत्र निरंजन माहूर श्री दत्त सदगुरुचे एक ठिकाण आहे. चारही बाजूने दोंगर रांगानी वेढलेले, जवळच एक तलाव असून तेथील दृश्य मनोहारी स्वरूपाचे दिसून येते. अशी आख्यायिका आहे की श्री दत्त सदगुरु आपल्या प्रवासात या ठिकाणी वास्तव्याला होते. त्यामुळेच या ठिकाणाला निरंजन माहूर म्हणून प्रसिध्दी मिळाली. यवतमाळ जिल्हयातून तसेच आदिलाबाद, नांदेड, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा या शेजारी जिल्हयातूनही मोठ्या प्रमाणावर दर्शनासाठी भक्त येतात. दरवर्षी दत्त जयंतीला छोटीशी यात्रा भरते ती दोन ते तिन दिवस चालते, दर पोर्णिमेला दर्शनासाठी भक्त येतात भजन, किर्तन, करतात, दुस-या दिवशी प्रसाद स्वरूपात अन्नदान करतात. यासाठीच इथे वेगवेगळ्या महंतांचे मठ स्थापन करण्यात आलेले आहेत.

निरंजन माहूर परिसरातील भक्ती स्थळे:-

१) श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब:-

श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब हे यवतमाळ पासून पूर्व दिशेला २२.५ कि.मी. अंतरावर वर्षेपासून पश्चिमेकडे ४५ कि.मी. अंतरावर असून यवतमाळ ते नागपूर रोडवर असल्यामुळे सतत बसेस सुरु असतात. तसेच टॅक्सी, खाजगी बसेस, मोटारगाडी चालतात. श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब हे परीसरातील सर्वात मोठे गाव असून तालुक्याचे ठिकाण आहे. त्यामुळे परीसरातील कोठा, वेणी, पाडी, हिवरादरणे, दोनोडा, मानकापूर, कामठवाडा, डोंगरखर्डा, जोडमोहा, भेटिखेडा, कात्री, तिरझडा, पिंपळगाव, घोत्रा, उमरी, सावरगाव, चिंचोली ई. गावांना शाळा, कॉलेज, बँक, आठवडी बाजार, पोलिस स्टेशन, पोस्ट ऑफिस, दवाखाने, पंचायत समिती, तहसिल कार्यालय, आय.टी.आय., एस.टी. बस यासाठी जोडले गेले आहे. या सर्व गावांवर श्री. चिंतामणी च्या ऋषदास्थानांचा फार मोठा प्रभाव आहे. गावाच्या पूर्वे कडून जवळपास ११ कि.मी. अंतरावरून वर्षा नदी वाहते, आणि वर्षेची उपनदी चक्रवती ही उत्तर वाहिणी असून तिच्या काठावर कळंब गाव वसलेले आहे. त्यामुळे सोयाबीन, कापूस, तुर, ज्वारी, भाजीपाला, व संत पिकाचे क्षेत्र जास्त आहे, म्हणजेच शेतीप्रधान प्रदेश असल्यामुळे उन्हाळ्यात देखिल या परिसरातील हवामान थोडे सौम्य स्वरूपाचे दिसून येते.

चक्रवतीच्या तीरावर श्री. गुत्समद ऋषींच्या पावन स्पर्शाने व धार्मिक कार्यातून श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब गांव यवतमाळ जिल्हयाबरोबरच संपूर्ण विदर्भ व महाराष्ट्रातील जिल्हयापर्यंत परिचीत आहे. प्राचिन मंदिराच्या वारसापैकी एक श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब आहे. श्री. चिंतामणी देवस्थान ट्रस्ट अनेक वर्षांपासून स्थापन असून ट्रस्टींच्या माध्यमातून विकसीत केले आहे. कळंब मध्ये श्री. चिंतामणीचे मंदिर हे फार प्राचिन असून ते जमिनीच्या खाली ३३ फूट खोल आहे. भारतातील २१ गणपतीपैकी एक श्री. चिंतामणीचे मंदिर असून गणपतीचे एकमेव दक्षिणमुखी मंदिर आहे. येथे प्रसिद्ध गणेशकुंड देखील आहे, दर बारा वर्षांनी गंगा अवतरते अशी आख्यायिका आहे. यवतमाळ जिल्हयात तसेच कळंब तालुक्यात शाळा, दुकाने, टूॅल्स कंपनी, श्री. चिंतामणीच्या नावाने चालविली जातात. दर चतुर्थीला भाविकांच्या दर्शनासाठी रांगांच्या रांगा लागतात, त्याचप्रमाणे दरवर्षी फेब्रुवारी महिण्यात गणेश जंयतीला श्री. चिंतामणी जन्मोत्सव साजरा करण्यात येतो. या जन्मोत्सवा निमित्त होमहवन, पूजा, धार्मिक कार्यक्रम, प्रवचन, किर्तन, काला, शोभायात्रा, दहिहांडी व महाप्रसादाच्या कार्यक्रमाचे आयोजन मोठ्या प्रमाणात केले जाते. हा उत्सव जवळपास पंधरा ते विस दिवस चालतो, एकप्रकारे यात्रेचे स्वरूप प्राप्त होते, दुरदुर गावांवरून, जिल्हयातून भक्तगण, लोक दर्शनासाठी येतात. या यात्रेच्या निमित्ताने श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब येथे २५ ते ३० हजारपेक्षाही जास्त लोक सामिल होतात. याशिवाय वर्षभर धार्मिक संस्काराचे कार्यक्रम होतच असतात, ट्रस्टच्या वतीने भक्तनिवासाचे बांधकाम सुरु केलले आहे.

२) श्री खटेश्वर महाराज देवस्थान:-

श्री क्षेत्र चिंतामणी कळंब पासून दक्षिणेकडे साधारणपणे २२ कि. मी. व जोडमोहा या गावांपासून २ कि.मी. अंतरावर श्री खटेश्वर महाराज देवस्थान आहे. हे ठिकाणही डोंगर रांगानी वेढलेले, जवळच एक तलाव असून तेथिल दृश्य नयनरम्य स्वरूपाचे दिसून येते. इथे कार्तिक पोर्णिमेला मोठी यात्रा भरते, दूरदूरवरून भाविक भक्त दर्शनासाठी येतात, स्वयंपाक करून अन्नदान करतात.

३) श्री हनुमान मंदिर (रिठाचा मारोती) पाडी (कोठा):-

श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब पासून उत्तरेकडे बाभूळगांवला जातांना साधारणपणे ८ कि. मी. अंतरावर श्री. हनुमान मंदिर (रिठाचा मारोती) देवस्थान आहे. हे एक जागृत देवस्थान असून या मंदिराची स्थापना ३० वर्षांपूर्वी श्री. धोटे महाराजांनी केली. इथेही भाविक भक्त दर्शनासाठी व वनौषधी घेण्यासाठी दूरदूरवरून येतात. कोजागिरी पोर्णिमेला दूरदूरवरून भाविक भक्त रात्रभर मुककामी राहून औषधीयुक्त दुधाचा आस्वाद घेतात.

निरंजन माहूर परिसरातील उपलब्ध सुविधा -

वाहतुक - १) रस्ते वाहतुक -

श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब हे नागपूर-तुळजापूर राज्यमार्ग क्रमांक २३६ वर वसलेले आहे. नागपूर ते यवतमाळ व यवतमाळ ते नागपूर अर्ध्या - अर्ध्या तासाला एस. टी. बसेस चालतात. श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब वरून रस्ते मार्गाने महाराष्ट्रात कुठेही जाता येते.

२) रेल्वे -

मुंबई - नागपूर या लोहमार्गावर धामणगांव स्टेशन असून धामणगांव ते श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब अंतर ४० कि.मी. आहे. तसेच मुंबई - नागपूर या लोहमार्गावर वर्धा स्टेशन असून वर्धा ते श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब अंतर ४५ कि.मी. आहे.

निवास व्यवस्था -

निरंजन माहूर व श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब येथे येणा-या भाविकांसाठी निवासाची व्यवस्था सध्या कमी प्रमाणात आहे. परंतु श्री. क्षेत्र चिंतामणी देवस्थान ट्रस्ट च्या वतीने भव्य असे भक्त निवासाचे बांधकाम पुर्णत्वास येण्याच्या मार्गावर आहे. उदा. शिर्डी, शेगांव, नांदेड या ठिकाणी येणा-या भाविकांना राहण्याची व भोजनाची चांगली व्यवस्था असल्याने पर्यटक व भाविक मोठ्या संख्येने वर्षभर राहतात. पुढील एका वर्षात श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब येथेही येणा-या भाविकांना राहण्याची व भोजनाची चांगली व्यवस्था प्राप्त होईल.

निरंजन माहूर पर्यटन केंद्र म्हणून विकासासाठी करावयाचे उपाय:-

चिंतामुक्ती केंद्र सुरु करावे -

निरंजन माहूर येथे वर्षभर हजारो भाविक दर्शनासाठी येतात, वास्तव्याला राहतात, तेंव्हा शेगावच्या धर्तीवर आनंदसागर सारखे एखादे परंतु छोट्या स्वरूपाचे ध्यानकेंद्र, बगिचा, छोट्या मुलांसाठी फ्लेपार्क ई. अनेक गोष्टीने सुसज्य असे चिंतामुक्ती केंद्र सुरु करावे. यामुळे पर्यटनाला चालना मिळेल व उत्पन्न वाढून पर्यटन केंद्र विकसित होण्यास मदतच होईल.

बोटिंग सुरु करावी -

श्री क्षेत्र चिंतामणी कळंब पासून अवघ्या ६ कि.मी. अंतरावर दत्तापूर या गावी असलेले श्री क्षेत्र निरंजन माहूर श्री दत्त सदगुरुचे एक ठिकाण आहे. चारही वाजूने डोंगर रांगानी वेढलेले, जवळच एक तलाव असून तेथील दृश्य मनोहारी स्वरूपाचे दिसून येते. त्याला दत्तापूर चा तलाव असे म्हणतात. इथे एक बांधारा बांधलेला आहे, येथिल साठलेल्या पाण्यावर बोटिंगची सोय करून शासनाची परवानगी घेऊन अनुभवी ठेकेदारांकडून बोटिंगसाठी व्यवस्था केल्यास येणारे पर्यटक यांना बोटिंगचा अनुभव नक्कीच चांगला राहील. यामुळे परिसरातील शालेय विद्यार्थी यांचे सहलींचे प्रमाण वाढेल. यामुळे पर्यटनाला चालना मिळेल व उत्पन्न वाढून पर्यटन केंद्र विकसित होण्यास मदत होईल.

रेल्वे मार्ग लवकर निर्माण व्हावा -

निरंजन माहूर व श्री क्षेत्र चिंतामणी कळंब वरून सध्यातरी रस्ते मार्गाने महाराष्ट्रात कुठेही प्रवास करता येतो. परंतु रेल्वे मार्गाचा विकास न झाल्यामुळे पर्यटन केंद्र म्हणून मोठ्या प्रमाणावर विकसित झालेले नाही. त्याचसाठी सेबाग्राम(वर्धा)-कळंब-यवतमाळ-दिग्रस-पुसद-उमरखेड-नांदेड हा नियोजित रेल्वे प्रकल्प लवकरात लवकर सुरु झाल्यास वाहतुकीची कोंडी कमी होईल. कमी अंतराचा व वेळेचा एक मार्ग तयार होऊन त्याचा लाभ श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब या पर्यटन क्षेत्रास होऊ शकतो.

भक्त निवास लवकर निर्माण करावे -

निरंजन माहूर व श्री क्षेत्र चिंतामणी कळंबला येणा-या लांबच्या भक्तांसाठी, त्यांना वास्तव्यासाठी भक्तनिवास आवश्यक आहे. त्याचे निर्माण होऊ घातलेले आहे, ते लवकरात लवकर भक्तांसाठी राहण्यास चालू करावे. यामुळे पर्यटनाला चालना मिळेल व उत्पन्न वाढून पर्यटन केंद्र विकसित होण्यास मदतच होईल.

चक्रवती नदीचे सौंदर्यीकरण —

श्री क्षेत्र चिंतामणी कळंब गावातून मधोमध चक्रवती नदी ही उत्तरवाहीनी बनून वाहते. या नदीला नेहमी स्वच्छ ठेऊन तीची खोली कायम ठेवण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, म्हणजेच पाण्याची पातळी टिकून राहिल. तसेच नदीच्या दोन्ही तिरावर वृक्ष लावून सौंदर्यीकरण करून सुशोभिकरण करण्यावर भर दिल्यास पर्यटनाला चालना मिळेल व उत्पन्न वाढून पर्यटन केंद्र विकसीत होण्यास मदतच होईल.

निष्कर्ष —

- १) निरंजन माहूर पर्यटन केंद्र म्हणून विकसीत केल्यास कळंब तालुक्यातील व यवतमाळ जिल्हयातील एक चांगले तिर्बक्षेत्र व पर्यटन क्षेत्र म्हणून विकास होण्यास बरील उपाययोजना अस्तीत्वात आणल्या जाव्यात.
- २) निरंजन माहूर पर्यटन केंद्र म्हणून विकसीत केल्यास पर्यटन व्यवसायातून गांव व परीसरतील नागरीकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील. उदा. हॉटेल, वाहतूक व्यवसाय.
- ३) पर्यटक व भाविकांसाठी चांगल्या प्रकारचे भक्त निवास व भोजन व्यवस्था करण्यात यावी.
- ४) भक्तांसाठी स्नानगृह व शौचालय व्यवस्था करण्यात यावी.
- ५) निरंजन माहूर येथील तलावाचे सुशोभिकरण करावे. लाईटची व्यवस्था करण्यात यावी.
- ६) शुध्द व स्वच्छ पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था करावी.
- ७) विविध ठिकाणांची माहिती देणारे बोर्ड तयार करावे. त्यातून भाविकांना व पर्यटकांना चांगली माहिती मिळेल.
- ८) यात्रेच्या वेळी ठिकठिकाणी स्वच्छतेचे बोर्ड लावावे जेणेकरून मंदिर परीसर स्वच्छ व सुंदर राहिल.
- ९) अधिक चांगल्या योजनांसाठी शासकीय पातळीवर पाठपुरावा करण्यात यावा.

संदर्भ ग्रंथ —

१. प्रा. सावंत व्ही. एम. —(२०११) कुंडल सांगली जिल्हयातील एक दुर्लक्षित पर्यटन स्थळ, मभूप संशोधन पत्रिका खंड २८, अंक-१ पृष्ठ ४९ते५२.
२. ग्रामपंचायत दत्तपूर/निरंजन माहूर अहवाल.
३. यवतमाळ गॅझेटियर,
४. श्री. क्षेत्र चिंतामणी कळंब, नगरपंचायत अहवाल.
५. दैनिक सकाळ—यवतमाळ २१ एप्रिल २०२१.

